

УДК 111.32:17.021.2

Старовойт О.*Кандидат філософських наук, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова*

ДЕФОРМУЮЧИЙ ВПЛИВ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ НА ІННОВАЦІЙНО-ТВОРЧІ ПОТЕНЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Доводиться, що тоталітарні режими не тільки стримують, але й спотворюють інноваційні імпульси соціального розвитку, часто маніпулюють культуротворчою діяльністю людини в інтересах правлячого режиму. Демократія, навпаки, не тільки формує середовище вільної творчості, але й сприяє культурній самореалізації особистості. Саме в демократичному суспільстві культуротворча діяльність набуває дійсних ознак інноваційності, креативності та творчості.

Ключові слова: *тоталітарний режим, деформація, інноваційна культура, творчість.*

Визнаючи сьогодні нагальну необхідність розвитку інноваційної культури українського населення, надзвичайно важливо досліджувати на концептуально-теоретичному рівні, як на процес формування такої культури впливає посттоталітарний статус нашого суспільства. Будь-яка культурна властивість народу, в тому числі і інноваційна, складається не водночас, а десятиліттями. Отже, і тоталітарне ставлення до світоглядно-ціннісних і науково-технологічних новацій чинить значний вплив на розвиток інноваційної культури сучасних українців. Враховуючи це, високої актуальності набуває розгляд проблеми суперечливо-деформованого характеру формування та функціонування «інноваційної культури» в умовах існування тоталітарних режимів. Основою такої деформації є всеохоплююче нав'язування всьому населенню монологічної ідеології, вихід за межі якої визнається злочином. При цьому нав'язування одноманітної світоглядно-ціннісної та інноваційно-творчої позиції відбувається агресивними пропагандистськими та карально-наказовими засобами, що призводить до швидкої викривлюючої трансформації в суспільній свідомості і здатності людини до культуротворчої діяльності. «Необхідність

трансформації економічних, соціальних та культурних відносин, ціннісних орієнтацій, норм, особистісних переконань і настанов людей для забезпечення ефективності функціонування режиму є основною визначальною рисою тоталітаризму, яка зумовлює його відмінність від інших політичних режимів. Відповідно до цього, необхідною складовою тоталітаризму є намагання сповна змінити людину, «зліпити» її відповідно до панівних ідеологічних настанов. Для ефективного управління суспільством режимові необхідно позбавити людей політичної самостійності, активності, здатності до критичного мислення. Важливу роль серед ідей і механізмів, що використовуються для здійснення таких змін, відіграє жорсткий контроль за свідомістю людини, її думками, внутрішнім світом» [1, с. 264–265]. Саме такий контроль максимально обмежує достатньо жорсткими ідеологічними рамками будь-яку творчо-інноваційну діяльність кожного члена тоталітарного суспільства. Кожний творчий порив, прагнення самовиразитися в креативній формі обов'язково натикається на фільтр ідеологічної цензури, викривляється і, зрештою, придушується.

Тоталітарна стандартизація антропокультурної сфери призводить до поступового нівелювання особистісно-творчої складової людини. Остання стає пасивною частинкою аморфної маси, основна енергія якої спрямовується на реалізацію сформульованих владою та ідеологічно лояльних «інновацій». Людина-виконавець, людина-гвинтик, людина-раб – ось культуротворча мета тоталітарної влади. «Тоталітаризм ставить задачу повної трансформації людини відповідно до ідеологічних установок, конструювання нового типу особистості з особливим психічним складом, особливими ментальністю, розумовими і поведінковими характеристиками шляхом стандартизації, уніфікації індивідуальності, розчинення в масі, придушенню особового начала в людині. Таким чином, кінцева мета створення «нової людини» — формування індивіда, повністю позбавленого будь-якої автономії. Такою людиною не потрібно навіть керувати, бо вона буде керована тими догмами, які на даний момент висуваються правлячою верхівкою» [2, с. 45]. В такій ситуації годі й казати про інноваційну насагу особистості та інноваційну культуру певної соціальної спільноти. Однак, відсутність такої культури в колишньому Радянському Союзі призвело до того, що українське суспільство і сьогодні не може вийти з інноваційної кризи, що заважає нашій країні зайняти гідне, конкурентоспроможне місце в сучасному глобальному інформаційному світі.

Сьогодні надзвичайно важливо використати гуманістичний потенціал освіти, науки, культури для того, щоб у української молоді відроджувалося глибоке усвідомлення необхідності інноваційної самореалізації як на особистісному, так і на колективно-громадському, соціальному рівні. Для цього, необхідно постійно створювати такі ситуації культуротворчого, освітнього, громадсько-учасницького чи дослідницько-наукового характеру, які б безперервно витісняли із посттоталітарної соціальної свідомості образ безпомічної людини, яка здатна лише виконувати функції, що покладені на неї «партією та урядом». «Тоталітарній державі від громадян потрібне лише виконання певної однієї конкретної функції. «Людина-гвинтик», яка легко замінюється іншою, – це знайомий момент, що характеризує одну з найважливіших особливостей тоталітарної держави. Окрім того, тоталітаризм створює найбільші перепони для розвитку саме найкращих своїх громадян, тих, чия воля виявлялася найсильнішою і небезпечною для існуючої влади. Правлячій еліті тоталітарної держави виявляється вигідніше позбавитися від своїх найрозумніших, самодостатніх співгромадян, що можуть стати центрами альтернативних суспільно-громадських рухів» [3, с. 37]. На нашу думку, саме знищення інтелектуальної, творчої, культурної, інноваційної еліти в колишній радянській тоталітарній державі є однією з головних причин глибокої кризи соціокультурної та інноваційно-економічної свідомості і за часів української незалежності. Глибоко у фундаментальних структурах масової свідомості українців залишається гасло, викарбуване стражданням багатьох активних інноваторів радянської доби: «ініціатива карається». Подолання цього стереотипу – головне завдання, яке постає перед освітньою, науковою, культурною спільнотою сучасної України, а від його виконання залежить доля наступних поколінь українців, які будуть жити в світі, в якому саме ініціативність, креативність і сміливе новаторство буде визначати лідерів соціокультурного, науково-технічного і виробничо-економічного прогресу.

Ще одним негативним фактором, що залишився від радянської спадщини сучасному українському суспільстві, є переконання загальної маси в тому, що «керівник завжди правий» і головне завдання кожного з нас виконувати вказівки владно-чиновницького апарату, не виходити за рамки, встановлені бюрократами від освіти, науки, економіки, культури і виробництва. Сьогодні дослідники тоталітаризму підкреслюють, що ключовою оманю такого суспільного ладу є те, що людина, нічого не вирішуючи, діє досить активно, реалізуючи політику партії і виконуючи вказівки чиновників. «Говорячи про тоталітаризм,

завичай звертають увагу на ту обставину, що така система заснована на тотальному поглинанні суспільства і особистості державою. Однак, це – лише зовнішня оболонка тоталітаризму. Внутрішній стрижень тоталітаризму – це феномен, який сучасний ізраїльський політолог Яків Овед називає «активною несвободою». На відміну від класичних авторитарних диктатур, заснованих на принципі «пасивної несвободи» – заборони «робити щось конкретне», тоталітаризм стверджує «активну несвободу», тобто він прагне підвести особистість чи колектив до такого стану, за якого вони б «самі робили тільки те, що дозволено». Тотальний примус і контроль держави над суспільством в поєднанні зі спрямованою самою державою активністю мас – ці два феномени складають серцевину тоталітарного ладу й окреслюють його межі» [4]. Так і відбувається непомітна, але досить жорстка деформація інноваційного і культуротворчого потенціалу особистості і цілого народу, що функціонують в рамках тоталітарного режиму: можна безкінечно самореалізовуватися у вузьких шорах ідеологічної програми, вийшовши за межі якої будеш жорстоко покараним. Сірій масі така модель завжди здається прийнятною, адже, з одного боку, звільняється робоча енергія, а з іншого – немає потреби в самостійному мисленні, вигадуванні нових шляхів розвитку і створенні нових інноваційних моделей виробництва, розподілу, культуротворчості та особистісної самореалізації.

Але ж як примусити всіх людей мислити однаково? У тоталітарного режиму на це є один інструмент – страх покарання. Водночас, як засвідчила історія попереднього століття, такий інструмент може використовуватися в обмеженому часовому просторі. Прагнення людини до самореалізації і плюралізму мислення виявляється надзвичайно складно обмежити навіть за допомогою насильства і примусу. «Якщо позиція людини забороняється або насильно змінюється, то це свідчить про порушення її природних прав. Подібна ситуація є характерною для тоталітарних і авторитарних режимів. До чого це призводить? Наприклад, у колишньому СРСР, коли партійно-державний апарат намагався контролювати думки людей, то виникало таке явище як дисидентство. Це свідчить про те, що неможливо об'єктивно змусити усіх людей думати однаково, і прояви ідейного плюралізму, навіть у викривленому вигляді, можуть існувати і в умовах тоталітарного, і, відповідно, авторитарного режимів» [5, с. 10]. Набагато небезпечнішими, як свідчить історія, є феноменологічно-масові рудименти тоталітаризму у пост-тоталітарних країнах. Так, українське суспільство сьогодні переживає глибоку інноваційну кризу через залишки радянської забюрократизо-

ваності, пасивності мислення, зневіри в індивідуальній і громадській ініціативності тощо.

Ще одним шкідливим наслідком довготривалої тоталітарної «промивки мізків» українського народу є відсутність глибинної потреби у пошуку альтернативних шляхів власного мислення і діяльності. Для нас виявляються достатніми ті рецепти, що надаються згори – від уряду, міністерств, різноманітних адміністрацій. Тоді як справжня інноваційна ініціативність може рухатися виключно «знизу» – від суб'єктів соціокультурної творчості – осіб, колективів, громад. Історичний тоталітарний досвід навчив українців не прагнути до пошуку альтернатив. «Тоталітарна ідеологія пропонує принципи, за якими має функціонувати нове суспільство, а, отже, для реалізації мети режиму вона має бути єдиним світоглядним орієнтиром. Переконати громадян у доцільності монізму партії, яка пропонує загальнодержавну ідеологію, та в правильності тверджень цієї ідеології можна тільки при замовчуванні або й прямій забороні альтернативних ідей. Адже вони за умов тоталітаризму виступають як опозиційні, оскільки плюралізм думок стає загрозою режимові. Відтак влада створює умови, за яких прагнення громадян до альтернативності є фактично неможливим» [6, с. 99]. Рудимент відмови від альтернативного мислення значною мірою зумовлює те, що сучасне українське суспільство з готовністю приймає ті моделі модернізації чи, навпаки, стабілізації, що приходять ззовні чи від правлячих структур. Невміння створювати власні альтернативно-інноваційні можливості і траєкторії розвитку зумовлює відсутність в нашій країні активного, творчого, креативного і сильного громадянського суспільства, в рамках якого і могли б реалізовуватися інноваційні ініціативи творчих суб'єктів, особистостей, колективів, організацій та асоціацій.

Тоталітарний режим здійснює деформуючий вплив на інноваційно-творчі потенції населення ще й тим, що стверджує державу чи не єдиним суб'єктом будь-якої діяльності. Всі творчі суб'єкти (науковці, митці, освітяни і т. д.) та їх асоціації і союзи функціонують під егідою держави, а отже мають виконувати не власні творчі плани, а її вказівки і планові розпорядження. «У зв'язку з тим, що будь-яка діяльність стає державною і підпорядкованою ідеології, будь-яка погіршність в господарській чи професійній сфері одразу ж перетворюється на погіршність ідеологічну. Результат – політизація, ідеологізація всіх можливих погіршностей окремої людини і терор, одночасно поліцейський та ідеологічний як завершальний акорд» [7, с. 25]. Така модель історично довела свою хибність, однак і сьогодні ми відчуваємо, що в сфері інно-

вацій та формування інноваційної культури українців державні органи прагнуть відігравати провідну роль, контролювати процес створення і впровадження інноваційних продуктів. Цей рудимент тоталітарного управління інноваційною сферою національного суспільства значною мірою гальмує розвиток нашої країни, населення якої насправді володіє значним новаторсько-технічним та інноваційно-креативним потенціалом.

Одним з найстрашніших проявів тоталітаризму завжди була бюрократична машина, здатна зводити нанівець будь-які раціональні, прогресивні, корисні ініціативи громадян і їх організацій. Державна бюрократична машина, що залишилася Україні у спадок від колишнього Радянського Союзу не є виключенням. Забюрократизованість всіх сфер господарювання, науки, освіти, культури створює і сьогодні значні перепони у розвитку і функціонуванні громадянської інноваційної ініціативи. Тоталітарна «бюрократична система дає індивіду відчуття, що він нічого не здатен ні здійснити, ні організувати без допомоги бюрократичної машини. В результаті вона паралізує ініціативу та породжує глибоке відчуття безсилля» [8, с. 394–399]. Бюрократичні перепони на шляху функціонування активної інноваційної культури в нашій країні є прямим наслідком тоталітарного минулого в управлінні державою і суспільством. Подолання такого негативного і згубного рудименту тоталітаризму, як бюрократія, а також нівелювання його шкідливих впливів на формування і функціонування інноваційної культури сучасних українців полягає в здійсненні широкомасштабних адміністративних реформ в нашій державі і суспільстві.

Зрештою, ще одним наслідком в інноваційній сфері, що переживає Україна як посттоталітарна держава, є нерозвинутість індивідуальної світоглядно-ціннісної сфери особистості. Протягом багатьох десятиліть тоталітарний режим виховував особистість, що не вміє мислити самостійно, не володіє гуманітарно-комунікативним і креативним потенціалом, здатна лише до бездумного виконання вказівок. Нерозвиненість гуманістично-творчої особистісної складової, спровокована десятиліттями функціонування знелюдненого режиму, призводить до низької інноваційної культури українського населення. «Причинами тоталітаризму на екзистенційному рівні є і нерозвиненість особистості як гуманної, самопрограмуєної та рефлексуючої, вольової та цілісної, що освоїла людську культуру. Тоталітарна особистість – це людина з нерозвинутим внутрішнім світом і саморефлексією, з відсутньою чи недостатньою самокритичністю, з невмінням адекватно-критично

оцінювати навколишній світ і себе в цьому світі; однобока, одномірна, духовно рахітична особистість, яка не розвинула гармонійно свої духовні та інтелектуальні начала. Будучи залежною від обставин, влади, від власних вад, не має сили волі з ними боротись» [9, с. 144]. Сьогодні важливо відроджувати на національному ґрунті одвічне прагнення українців до індивідуального самовизначення та самостворення, до реалізації особистісних творчо-креативних енергій в інноваційно-культурній сфері. Відповідальність за таке відродження несуть всі основні суб'єкти створення сприятливої для інновацій духовної сфери нації – від держави до кожної маленької громади, від адміністративного апарату до громадських організацій і рухів, від освітньої спільноти до власників капіталу, спроможного значною мірою активізувати інноваційну активність національної економіки.

Насправді, саме в цьому аспекті можна розглядати можливі шляхи остаточного позбавлення України статусу посттоталітарної держави. Перетворення нашої країни в середовище сприятливе для інноваційної діяльності з високим рівнем інноваційно-креативної культури населення дійсно матиме наслідком формування демократично-правової держави і сильного громадянського суспільства. «Ідеться про речі більш визначальні та принципові – чи матиме українське суспільство гуманістичну перспективу, чи ствердиться у ньому нормальне українське світосприймання та засадничі європейські цінності, чи буде воно забезпечене від усіх можливих рецидивів авторитаризму та тоталітаризму, сталінського чи пом'якшеного – брежнєвського чи кучмівського – зразка» [10, с. 72]. Фактично, можна робити висновок про те, що для українського суспільства перспектива формування високої інноваційної культури населення є одним з найефективніших інструментів демократизації національного соціуму, підвищення його конкурентоспроможності на світовій арені, а також приєднання нашої держави до європейської демократично-правової спільноти.

Таким чином, можна стверджувати, що для формування і функціонування високого рівня інноваційної культури населення існує беззаперечна потреба в демократії як потреба свободи творчості і вільного розвитку людини. «Визнанням суспільної значущості принципу свободи творчості є його включення в правові системи всіх демократичних держав» [11, с. 133]. Демократія в усіх своїх вимірах (політико-владному, нормативно-правовому, організаційно-управлінському, світоглядно-ціннісному) передбачає надання особі та вільним асоціаціям громадян права на свobodну самореалізацію в будь-яких творчих формах.

«Визнання принципу свободи творчості знайшло відображення в правовій сфері, в законодавчій системі демократичної держави, яка захищає авторські права вченого, винахідника, митця, письменника. Суспільство прийшло до усвідомлення необхідності правового захисту особистості, що займається творчою працею. В творчості людина реалізує свій духовний потенціал, в процесі проєктивної творчої діяльності народжуються креативні ідеї, реалізуються інноваційні проєкти. Творчість продукує науковий, технічний, технологічний прогрес» [12, с. 17]. Саме тому, будучи соціальним ладом, що сприяє всебічному розвитку суспільства, демократичне суспільство забезпечує право своїх членів на вільну творчу самореалізацію, а демократія на протигагу тоталітаризму визнається феноменом, внутрішня структура якого передбачає наявність такого змістовно-ціннісного елементу, як визнання потреби у свободі творчості та вільному розвитку особистості кожної людини і громадянина.

Список використаних джерел:

1. Чабанна М.В. Засоби формування нового типу особистості у тоталітарному суспільстві / Маргарита Чабанна // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20: Спеціальний випуск у двох частинах. Част. 1. — С. 264–267.
2. Ліщинська О. А. Активність деструктивних тоталітарних організацій як загроза безпеці спільноти / О. А. Ліщинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Збірник наукових праць. – Львів: ЛДУВС, 2008. – Випуск 1. – С. 45–56.
3. Самойлов И. Д. Совершенствование личности и общества в рамках феномена тоталитарной власти / И. Д. Самойлов // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Культурология. Выпуск 28. – Челябинск: ЧГУ, 2012. – № 35 (289). – С. 35–39.
4. Магид М. Тоталитаризм: Темное прошлое или «светлое будущее»? / Михаил Магид // Либертарная библиотека avtonom.org [Электронный ресурс].—Режим доступа: http://www.avtonom.org/old/lib/theory/magid_total.html
5. Остапенко М. Ідеологічний плюралізм: проблема необхідності розвитку і збереження цілісності демократичного суспільства / Марина Остапенко // Сучасна українська політика. Політики

- і політологи про неї.—К.: Український центр політичного менеджменту, 2010.—Випуск 21.—С. 8–23.
6. Чабанна М. Цензурна політика тоталітарної держави та ідеологічний монізм / Маргарита Чабанна // Політичний менеджмент. — 2005. — № 4. — С. 99–106.
 7. Фромм Э. Психологизм и этика / Эрих Фромм. — М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. — 568 с.
 8. Гадацький В. Тоталітаризм на рівні особистості та його подолання / Віктор Гадацький // Філософія освіти. — 2009. — № 1 – 2 (8). — С. 143–155.
 9. Кравченко П. А. Про значущість гуманітарної освіти в Україні / Петро Кравченко, Євген Андрос // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. — Випуск 24. — Київ-Полтава, 2010. — С. 66–79.
 10. Келле В. Ж. Культура и свобода / В. Ж. Келле // Вестник Российского философского общества.—№ 1 (41).—М.: РФО, 2007.—С. 131–140.
 11. Денисова О. В. Философско-культурологические аспекты проблемы свободы в демократическом обществе / О. В. Денисова // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. — 2008. — № 140. — С. 17–19.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2014 р.

Старовойт Е. Деформирующий влияние тоталитарного режима на инновационно-творческие потенции личности

Доказується, що тоталітарні режими не тільки сдерживают, но и искажают инновационные импульсы социального развития, часто манипулируют культуросозидательной деятельностью человека в интересах правящего режима. Демократия, наоборот, не только формирует среду свободного творчества, но и способствует культурной самореализации личности. Именно в демократическом обществе культуротворческая деятельность приобретает действительных признаков инновационности, креативности и творчества.

Ключевые слова: *тоталитарный режим, деформация, инновационная культура, творчество.*

Starovoit O. Deforming impact of totalitarian regime on innovative and creative potential of a personality

Totalitarian regimes not only constrain but also deform innovative impulses of social development, often manipulate with culture creative human activities in the interests of the ruling regime. Democracy, in contrast, not only creates an environment of free creativity but also promotes cultural self-identity of a personality. It is in a democratic society, culture activity acquires real signs of innovation, creativity and art.

Keywords: *totalitarian regime, deformation, innovative culture, creativity.*